

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinim susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras

Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić

Ivana Cvijović Javorina

Bojan Đorđević

Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agićić

Zvonko Kovač

Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT

1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili
Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Sadržaj

Riječ unaprijed	7
Snježana Banović	
Bela i Miroslav Krleža u NDH – vedri repertoar kao cijena za život	9
Goran Miloradović	
Tri groba jednog pesnika. Smrt Ivana Gorana Kovačića: činjenice, interpretacije, mit.	25
Albert Bing	
Josip Horvat i (Drugi svjetski) rat.	43
Tatjana Rosić Ilić	
<i>Dnevnik 1942–1951</i> Aleksandra Tišme: Pandorina kutija i demoni odluke.	57
Stjepan Matković	
Ljubo Leontić: njegovi politički pogledi 1939.–1947.	71
Michael Wedekind	
Znanost i politika. Restrukturiranje Slovenije, 1939.–1945..	83
Drago Roksandić	
Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25.–27. lipnja 1944.): iskustvo i aproprijacije	97
Michael Antolović	
Evropska ili nemačka katastrofa? – Friedrich Meinecke i Drugi svetski rat	119
Marija Mitrović	
Partizanstvo, Revolucija, Partija	135
Daniel Barić	
Pisati danas u Francuskoj o intelektualcima za vrijeme Drugog svjetskog rata: izazovi historiografije i fikcije	145
Pieter Plas	
Etnologija i etnografija u Hrvatskoj 1939.–1947.: prema kritičkom vrednovanju djelatnosti i diskursa	157
Petar Macut	
Zimmermannova kritika režima Ante Pavelića – uzroci i posljedice	167
Stipe Kljajić	
“Nikada više Jugoslavija!”: jugoslavenstvo u vizijama hrvatskih nacionalističkih intelektualaca	183
Renata Jambrešić Kirin	
Intelektualke nakon revolucije: od partijske do zatvorske ćelije	199

Stanislava Barać	
Pacifistički i antifašistički diskurs u listu <i>Žena danas</i> (1936–1941)	217
Ljiljana Vuletić	
Ksenija Atanasićević: filozofkinja i rat.	233
Martina Bitunjac	
“Veličke su naše dužnosti prema narodu”: intelektualke u <i>Ženskoj lozi hrvatskog ustашkog pokreta</i>	243
Ivana Cvijović Javorina	
Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice	255
Bojan Đorđević	
Srpski intelektualci u okupaciji: od čutnje do rezignacije	267
Dragomir Bondžić	
Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat	275
Aleksej Timofejev	
Društveni život ruskih emigranata u okupiranoj Srbiji	285
Veljko Stanić	
“Unutrašnji autsajder”: Milan Ćurčin, <i>Nova Evropa</i> i Drugi svetski rat 1939–1941..	299
Ivica Matičević	
O ideologiji i književnosti u esejima Milivoja Magdića u <i>Spremnosti</i>	309
Prilozi	319
Imensko kazalo	337
Autori članaka	349
Popis recenziranih	351

1.

BELA I MIROSLAV KRLEŽA U NDH – VEDRI REPERTOAR KAO CIJENA ZA ŽIVOT

Snježana Banović

UDK: 929Krleža, M."1941/45"

929Krleža, B."1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Autorica se bavi rijetko obrađivanim razdobljima života i djelovanja Bele i Miroslava Krleže za vrijeme ustaškog režima Ante Pavelića 1941.–1945. Kako su nakon tog vremena njihova sjećanja na život u NDH bila stjecajem okolnosti samo fragmentarna, a pojedini zaključci jednoglasno javno prihvaćani bez preispitivanja činjenica, izlaganje će nastojati dati kontinuiran slijed događaja koji dosad nisu bili prikazivani. Takva rekonstrukcija omogućuje i ponešto drugačije zaključke u odnosu na one koje su naše historiografija i teatrologija dosad donosile. U prvom redu iznose se neke manje poznate činjenice o skidanju *Gospode Glembajevih* s repertoara Hrvatskoga narodnog kazališta u travnju 1941. godine, potom o uhićenju Bele Krleže zajedno s ostalim članovima HNK-a pravoslavne vjeroispovijesti i slijedom toga kasnijim pritiscima na ovaj umjetničko-bračni par. Zatim se analitički prikazuju događaji vezani uz Belino više nego plodno djelovanje u četiri i pol kazališne sezone u NDH, tijekom kojeg je ona gotovo svakodnevno nastupala na objema scenama Kazališta. Pritom je njezin repertoar – osim malobrojnih iznimaka – redovito bio zabavljački, a kao takav pomno osmišljavan u eskapističkom tonu s ciljem da razonodi brojnu publiku koja je od teških ratnih prilika (koje su svakim danom, naročito nakon ljeta 1943. bivale sve lošijima) bježala upravo u kazalište. Nasuprot tome, svaki pristup javnosti njezina supruga ljevičara Miroslava Krleže bio je – iz razumljivih društveno-političkih razloga, ali i u skladu s brojnim uredbama režima i njegovu *credu* o bezuvjetnoj šutnji – potpuno isključen. Paradoksalno, vremenom je položaj Miroslava Krleže postao lakši te je bio u stanju reći *ne* čak i Anti Paveliću, koji ga je jeseni 1943. želio angažirati upravo na mjestu intendantanta Hrvatskoga državnog kazališta u Zagrebu.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Bela Krleža, Hrvatsko državno kazalište, cenzure, zabrane i uhićenja, intendant Dušan Žanko, intendant Marko Soljačić, vedri repertoar, kulturna politika NDH, pravoslavci u Kazalištu, Mile Budak, Ante Pavelić

2.

TRI GROBA JEDNOG PESNIKA

SMRT IVANA GORANA KOVAČIĆA: ČINJENICE,
INTERPRETACIJE, MIT

Goran Miloradović

UDK: 821.163.42 Kovačić, I. G.:393
IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sazetak: Rad predstavlja pokušaj dekonstrukcije jednog od integrativnih mitova socijalističke Jugoslavije, koji je izgrađen oko pogibije književnika Ivana Gorana Kovačića. Nastoji se da se činjenice odvoje od mita, da se utvrde razlozi kasnijih interpretacija i da se objasni svrha mistifikacije pesnikove smrti, koja je imala veliki simbolički značaj u društvu. Kovačićev stvaralaštvo i biografija su povezivani sa partijskom ideologijom, a posebno sa pitanjem međunacionalnih odnosa. Specifičnim tumačenjem njegove smrti, ideoološka parola "bratstvo i jedinstvo" je dobila upečatljiv primer na kome je vaspitavana omladina. Kovačić je postao simbol mučeništva u ratu protiv okupatora i njegovih pomagača, "dobrovoljna" žrtva na oltaru međunacionalnog pomirenja. Mit je imao svoju funkciju do propasti poretka, ali je u nekim aspektima nastavio da živi i kasnije.

Ključne reči: dekonstrukcija mita, Ivan Goran Kovačić, socijalistička Jugoslavija, "bratstvo i jedinstvo", poema *Jama*

Pостојао је, у време социјалистичке Југославије, својеврсни култ смрти и погребних ритуала, који је проистекао из парарелигиозног карактера идеологије марксизма-ленjinизма и потребе да комунистичка партија свој утицај шире, поред осталих метода, и путем мистике. Та димензија функционисања југословенске варијанте тоталитаризма до сада је била врло мало прoučавана, али су се последnjih година и о њој појавили први радови.¹ Идеолошка и политичка експлоатација односа према смрти огледа се у богатој симболичкој ритуалној сахрањивању и обележавању гробова политичких лидера,неретко и подизањем маузолеја (V. I. Lenjina, J. V. Staljina, G. Dimitrova, J. Broza Tita, E. Hodže, i dr.), али и споменика мање познатим херојима палим за интересе партије и вредности њене идеологије (споменици на Батиној Скели, Калемегдану, Иришком венцу и dr.).

Међутим, постоји још једна област у којој је социјалистичка власт показала посебно интересовање, а то је однос према смрти угледних интелектуалаца, посебно književnika. Склоност да се propagandno искористе ти tragični trenuci naročito је долазила до израžaja када су биле

¹ Видети: Горан Милорадовић, "Прах у праксу: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији", *Годишњак за друштвену историју* 14/2008., бр. 1-3, 83.-106.; Александра Павићевић, "Дани жалости и време успомена: Смрт, сахрана и сећање/памћење јавних личности у Србији у време социјализма и после њега", *Гласник Етнографског института САНУ*, LVI I (1), 223.-238.

3.

JOSIP HORVAT I (DRUGI SVJETSKI) RAT

Albert Bing

UDK: 821.163.42 Horvat, J."1943/45"(049.3)

PRETHODNO PRIOPĆENJE

Sažetak: Autor tematizira odnos Josipa Horvata, jednog od najeminentnijih hrvatskih novinara, publicista i povjesničara međuratnog razdoblja, prema utjecajima ratnih okolnosti na razvoj političke kulture u Hrvatskoj. U prvoj dijelu rada autor se kratko osvrće na Horvatova zapažanja i osobnu ulogu u Prvome svjetskom ratu, formativnom razdoblju njegova odnosa prema politici i fenomenu rata. Zatim se prikazuju i analiziraju njegovi zapisi programske naravi i osobni osvrti na prilike u Zagrebu tijekom Drugoga svjetskog rata (dnevnički zapisi 1943.–1945.). Kao središnji motiv obraduje se jedan od aspekata zagrebačkoga intelektualnog miljea – tzv. purgerska politička kultura. Riječ je o specifičnom odnosu dijela zagrebačke "malograđanske" inteligencije prema "politici" u povijesnom kontekstu ekstremnih ratnih prilika te ispreplitanja složenih događaja i društvenih kontroverzi.

Ključne riječi: Josip Horvat, Drugi svjetski rat, politika i intelektualci

Uvod

Svjetski ratovi prve polovice 20. stoljeća obilježili su ga kao svojevrsno pomračenje – razotkrivanje mračne strane Janusova lica – europske civilizacije.¹ Takvim ga sa gledavaju mnogi intelektualci, sudionici i svjedoci događaja toga razdoblja. U tom kontekstu nameće se problem posebnosti veoma različitih gledišta i interpretacija. Dvije relevantne perspektive povijesti 20. stoljeća kojemu okosnicu daju dva svjetska rata i dvije totalitarne ideologije, ponudio je britanski povjesničar židovskog podrijetla Eric Hobsawm. Jedna perspektiva je "ptičja", a druga "žablja". U vizuri "ptičje perspektive" Hobsawm podstire nekoliko lapidarnih sažimanja 20. vijeka. Engleski filozof Isaiah Berlin sagledava ga kao "najstrahovitije stoljeće u povijesti Zapada". Glazbenik Yehudi Menuhin, potaknut pojmom ratne kataklizme, iznosi pak teleološko zapažanje prema

¹ Svjetski ratovi unijeli su dimenziju kataklizme u poimanje suvremene povijesti; za Europu, izgrađenu na univerzalnim vrijednostima proizašlim iz zajedničke europske povjesno-kultурне baštine svjetski ratovi predstavljali su "eru europskog građanskog rata" (Zbigniew Brzezinski). O tome vidi Jürgen HABERMAS, *Eseji o Europi*, Zagreb 2008., 126.; Krsto Cvitić, *Pogled izvana*, Zagreb 1994., 32.

4.

DNEVNIK 1942–1951 ALEKSANDRA TIŠME: PANDORINA KUTIJA I DEMONI ODLUKE

Tatjana Rosić Ilić

UDK: 821.163.41 Tišma, A."1942/51"(047.31)

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Predmet analize u ovome članku dnevnički su zapisi književnika Aleksandra Tišme, koji se odnose na razdoblje između 1942. i 1951. godine. Pokušaju subjekta da stabilizuje svoje neuhvatljivo sopstvo suprotstavlja se, uvek kao iznenadenje, materijalnost dnevnika – njegov status predmeta za ličnu upotrebu. Za razliku od neuhvatljivog sopstva subjekta koji pokušava sebe da fiksira u nemogućem poduhvatu simboličko-jezičkog samopredstavljanja, predmetnost dnevnika bez stida stupa u javnost iz koje je nepravedno proterana. Dnevnik postaje dokument. On svedoči, ali šta? Otuda se uvek čini da je otvaranje dnevničkih korica otvaranje Pandorine kutije iz koje će u svet pobeći zloslutni demoni i bića. Imperativ uništjenja prati ovu mistiku predmetnosti dnevnika-svedoka: neophodno je uništiti ga pre nego što njegovo svedočenje postane opasno. Svoj dnevnik pisan u periodu od 1942. do 1951. godine Aleksandar Tišma objavio je četiri decenije potom – 1991. godine. Opremio ga je "Objašnjima iz 1990" i podnaslovom "Postajanje". Odluka, koja stoji iza čina objavljivanja četiri decenije starog dnevničkog teksta, začuđuje i intrigira daleko više nego 'besramni sadržaj' koji, po rečima autora, šokira; odluka je "tajno oružje" strateškog delovanja dnevničkih beležaka koje su nam ponuđene uz niz brojnih klopli erotskih i moralnih sablazni sa kojima Tišma suočava sebe i svog čitaoca. Cilj ovog teksta je da na primeru objavljivanja dnevnika Aleksandra Tišme još za njegova života ispita prirodu nužno ambivalentne odluke preobraćanja dnevnika iz tajnog poseda u javno političko i kulturno dobro jedne zajednice.

Ključne reči: dnevnik, razlika, privatni posed, javno dobro, odluka, odgovornost, pisac, subjekt, zajednica

Dnevnik i razlika kao konstitutivna karakteristika dnevničkog žanra

U *Dnevniku 1942–1951: Postajanje*, u zapisu datiranom 31. X 1943. Aleksandar Tišma beleži:

Iskušava me misao da izlaz nađem u izdavanju svoga dnevnika, s tim da u njega stavljam sve što doživljavam. Ali, u tom slučaju postavilo bi se pitanje odnosa autora prema delu. Jer, ako

5. LJUBO LEONTIĆ: NJEGOVI POLITIČKI POGLEDI 1939.–1947.¹

Stjepan Matković

UDK: 32-05 Leontić, Lj."1939/47"
IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U traženju odgovora na brojne probleme koji su pratili politički život Kraljevine Jugoslavije zasebno mjesto zauzimaju pojedini pripadnici Samostalne demokratske stranke (SDS). Većinu njihovih političkih i intelektualnih biografija možemo promatrati u kontinuitetu još od početaka 20. stoljeća pa time i uočavati jedan od načina suočavanja s ratnim situacijama. Specifičan primjer među njima bio je Ljubo Leontić. Njegova proturječna pretprošlost nije ga omela da odbaci nekadašnje radikalne aspekte djelovanja, priključi se Pribićevićevoj stranci, a shodno tomu prihvati i dugoročnu suradnju s Hrvatskom seljačkom strankom na tragu traženja dogovornog rješenja unutar jugoslavenske države. U toj je kombinaciji SDS je ušao u vladu Cvetković-Maček. Unatoč prevladavajućem stavu u historiografiji da je SDS bio eksponent imućnijeg građanstva, Leontić je jedan od onih članova stranke koji tragom koncepcije pučke fronte ne odbacuje povezivanje s komunistima, što je izazivalo manje unutarstranačke sporove. Talijanske ga vlasti nakon zauzimanja Dalmacije smatrali protivnikom Italije. Leontić se povezuje i s komunistima, a krajem 1941. godine, zajedno sa sestrom i nekim drugim istaknutijim građanima Splita, interniran je na Liparima. Uoči kapitulacije Italije bježi iz zatočeništva i postaje potpredsjednikom Narodnooslobodilačkog odbora Splita, a nakon kapitulacije Italije, u rujnu 1943. godine, pristupa partizanskom pokretu, ali službeno ne ulazi u Partiju. Pozvan je u članstvo ZAVNOH-a i kao njegov vijećnik sudjeluje u zasjedanjima u Plaškom, Topuskom i Zagrebu, a poslije je član AVNOJ-a i drugih utjecajnih ustanova. Kruna karijere uslijedila je neposredno poslije Drugoga svjetskog rata, kada obavlja dužnost prvoga veleposlanika Jugoslavije u Londonu.

Ključne riječi: politička biografija, jugoslavenski nacionalizam, Samostalna demokratska stranka

Nema sumnje da je Ljubo Leontić imao burnu karijeru, isprepletenu brojnim mijenjama i proturječjima. No, upravo takvi kontroverzni primjeri daju nam ne samo mogućnost ocjenjivanja uloge pojedinca, nego općenito i šireg društvenog ozračja u pojedinim vremenskim okvirima, napose onima ratnima. Usporedba političkih biografija intelektualaca zorno pokazuje da je bilo mnoštvo slučajeva mijenjanja pozicija uz različite izgovore i opravdanja. Predmet moga izlaganja pripadao je takvoj skupini s bogatog transfer popisa,

¹ Tekst je nastao slijedom istraživanja životopisa dr. Ljube Leontića u svrhu izrade natuknice o njemu za *Hrvatski biografski leksikon* u izdanju Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

6. ZNANOST I POLITIKA. RESTRUKTURIRANJE SLOVENIJE, 1939.–1945.

Michael Wedekind

UDK: 314.745.2(497.4)"1939/45"

Prethodno priopćenje

Sažetak: U članku se autor bavi njemačkom ekspanzijom, okupacijom i programima preseljenja u Sloveniji između 1939. i 1945. godine. U središtu je njegove pozornosti uloga znanstvene elite u planiranju, legitimiranju i realizaciji prostornih, etničkih i društvenih promjena u Sloveniji kojima je težio Treći Reich, a koji su se mogli ostvariti jedino preseljenjima stanovništva, masovnim deportacijama, genocidom i programima germanizacije. Pri ostvarenju tih ciljeva nacistički okupacijski režim posebno se pouzdavao u osobe, ponajprije znanstvenike i političare, podrijetlom iz anektirane Austrije, među kojima je nalazio zagovornike analognih ekspanzionističkih koncepata. Analiza personalnog sastava brojnih njemačkih ureda u okupiranoj Sloveniji upućuje da su mnogi znanstvenici koji su obnašali administrativne i savjetodavne funkcije bili izravno uključeni u socijalnu i etničku germanizacijsku "obnovu" anektiranih slovenskih teritorija.

Ključne riječi: Slovenija, Treći Reich, Drugi svjetski rat, znanost i politika, germanizacija, Helmut Carstanjen

Uistraživanju *Jezik i nacionalnost u Donjoj Štajerskoj* iz 1935., usredotočenome na brojnost i disperziju njemačkog stanovništva u južnom dijelu nekadašnje habsburške nasljedne zemlje, Helmut Carstanjen (1905.–1991.), tada tridesetogodišnji austrijski geograf, zaključuje da je pokrajina – uključena u Jugoslaviju nakon Prvog svjetskog rata – zadržala "svoja negdašnja njemačka obilježja", uglavnom zbog činjenice da većinu populacije i dalje čine Nijemci i 'Vindiši'. Prema Carstanjenu, 'Vindiši', iako koriste slovenski dijalekt, pod jakim su kulturnim i rasnim utjecajem Nijemaca koje smatraju svojim "prirodnim i povjesnim vođama". U svojoj studiji – zapravo doktorskoj disertaciji objavljenoj pod pseudonimom, koju je financiralo njemačko Ministarstvo vanjskih poslova, Carstanjen je pokušao dokazati da se brojne slične 'prijelazne' ili 'fluidne' etničke grupe (tzv. *Zwischenvölker* ili *Übergangsvölker*) nalaze na istočnim njemačkim granicama. Zaključio je da se ta zemlja "sa stajališta narodnog tla (*Volksboden*) može smatrati njemačkim graničnim područjem".¹

¹ Gerhard WERNER (i.e. Helmut Carstanjen), *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Stuttgart 1935., 161.

7.

PRVI KONGRES KULTURNIH RADNIKA HRVATSKE (TOPUSKO, 25.–27. LIPNJA 1944.): ISKUSTVO I APROPRIJACIJE

Drago Roksandić

UDK: 061.3(497.5 Topusko)"1944"

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Četverosveščana zbirka *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata* Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske iz 1970. godine među nekoliko stotina dokumenata sadržava tek nekoliko njih koji se odnose na Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske, održan u Topuskom od 25. do 27. lipnja 1944. godine, uz sudjelovanje dvjestotinjak "kulturnih i javnih radnika". Imajući na umu svojevrsni normativni karakter spomenute zbirke u pristupima zavnohovskoj baštini u SR Hrvatskoj, izostanak mogućnosti elementarnog uvida u rad Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske u ovoj zbirci izaziva nedoumice. One nužno postaju još većima imajući na umu činjenicu da je iste 1970. godine Mladen Iveković, jedan od najvažnijih aktera Kongresa u Topuskom, s nekoliko suradnika, sudionika istih zbivanja, objavio dvosveščanu knjigu *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*. Knjiga u svome drugom dijelu upravo i završava opširnim opisom navedenog kongresa, kao svojevrsnog kamena temeljca "naše nove kulture". Arhivsko građivo "Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. Topusko, 25.-27. VI 1944. Građa", koje su pripremili Ivan Jelić kao glavni redaktor te Savka Kalinić i Ljiljana Modrić kao koredaktori, objavljeno je 1976. godine u strogom izboru kao dodatak *Časopisu za suvremenu povijest*. Obilje sačuvanih dokumenata još uvijek čeka istraživače. Sve upućuje na zaključak da skup sam nikada nije prestao biti povodom prijeporima na raznim kulturnim "frontovima" od 1944. godine do danas. Činjenica da je održan u ozračju koje nikako ne bilo bilo moguće olako atribuirati kao dirižističko, dijelom u radioničkoj formi (izložba, predstave, koncerti itd.), podrazumijevala je anticipaciju svojevrsnoga kulturnog pluralizama, upravo ono što je i bilo razlogom da veći broj sudionika, neovisno o političkim konjunkturama, drži do svog mesta i vlastite interpretacije tog mesta na Kongresu u Topuskom. Kao što hrvatska kultura poslije 1945. godine, odnosno kultura u jugoslavenskim razmjerima, nikada nije uspjela biti dosljedno agitpropovska, ona je to još manje mogla biti na temeljima iz Kongresa iz Topuskog, koji je već "logikom" partijskog pragmatizma u to doba, u "završnoj fazi" narodno-slobodilačkog rata, bio narodnofrontovski inkluzivniji nego ikada od 1941. godine.

Ključne riječi: Hrvatska, Jugoslavija, narodnooslobodilački pokret, 1941.–1945., Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), kultura, propaganda, intelektualci

8. EVROPSKA ILI NEMAČKA KATASTROFA? – FRIEDRICH MEINECKE I DRUGI SVETSKI RAT

Michael Antolović

UDK: 930-05 Meinecke, F.:329.18(430)

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Friedrich Meinecke (1862–1954), najuticajniji nemački istoričar svog vremena, u svoje delo uključuje sve puteve kojima je krenula moderna nemačka istorija od vremena nemačkog ujedinjenja do sredine 20. veka. Uprkos oštrim kritikama nacističke ideologije, Meinecke intimno podržava ciljeve spoljne politike Trećeg rajha. On tumački nacizam koji je doveo do "nemačke katastrofe" sa stanovišta kritičara modernosti, odnosno nacizam ne predstavlja posledicu nekog specifičnog toka nemačke istorije, već je pre svega rezultat Francuske revolucije, koja je dala podsticaj ulasku masa u politiku i usponu masovnih ideologija na evropskom nivou. U naporima da oceni nacističko naslede, Meinecke je svoju pažnju usmerio prvenstveno na žrtve rata među Nemcima, proterivanje nemačkog stanovništva iz Istočne Evrope i "poniženje" kojem je nemački narod bio izložen od strane okupacionih vlasti. U tom kontekstu je takođe donio presudu o navodnoj krivici nemačkih Jevreja čija je "ekonomski snaga" i "učešće u degradaciji liberalnih pogleda" doprinela porastu antisemitizma. Bez obzira na to neprihvatljivo mišljenje, Meinecke smatra Treći rajh ne samo "najvećom katastrofom koja je zadesila nemačku naciju ikad, nego i najvećom sramotom". Shodno tome, njegov zahtev za "sveobuhvatnom revizijom nemačke istorije" je bio motivisan time da se hitno utvrde faktori odgovorni za "nemačku katastrofu". Među njima je istakao ulogu "prusko-nemačkog militarizma kao istorijske snage koja je najsnažnije podržala osnivanje Trećeg rajha". U skladu sa svojom koncepcijom nemačke istorije, Meinecke smatra da je "oživljavanje nemačke nacije" moguće samo kroz povratak izvorima nemačke humanističke kulture sadržane u vrednostima klasicizma i Geteovom delu. Njegovo tumačenje Drugog svetskog rata naišlo je na iznimno pozitivan prijem u zapadnim zemljama kao jedan od prvih napora da se kritički preispita nedavna prošlost obeležena nacističkom diktaturom. S druge strane, predstavljalo je neku vrstu etičkog navigacionog sistema za nemačko društvo traumatizovano totalnim porazom, okupacijom i podelom zemlje u "nultom času" nemačke istorije.

Ključne reči: Friderich Meinecke, Drugi svetski rat, istoriografija, politika, intelektualci

Upoznatoj knjizi posvećenoj ulozi nemačke akademске elite u javnom životu Nemačke tokom wilhelminskog i weimarskog razdoblja, ugledni američki istoričar Fritz Ringer je nemačke univerzitetske profesore uporedio sa mandarinima. Na izricanje ovakvog suda, podstakla ga je činjenica da su profesori kao posebna društvena grupa raspolagali

9. PARTIZANSTVO, REVOLUCIJA, PARTIJA

Marija Mitrović

UDK: 821.163.6 Pirjavec, D.:329.15

PRETHODNO PRIOPĆENJE

Sažetak: Ni posle tridesetpet godina od smrti Dušana Pirjevca (1921–1977) nije lako naći odgovor na pitanje: kakav je zapravo bio Pirjevčev odnos prema ratu u kojem je aktivno učestvovao, prema revoluciji koja je tekla paralelno i prema Partiji koja ga je u rat poslala i davala mu velika zaduženja. Do kraja života voleo je kada ga i ljudi iz najbliže okoline oslovjavaju njegovim partizanskim imenom – Ahac. Po završetku rata, iako je i dalje imao visoka zaduženja, nije se ponašao kao tipičan inženjer “novog čoveka”, nego kao slobodan, zafrkantski i ciničan subjekt. Završava studije i postaje cenjeni i među mladima omiljeni profesor komparativne književnosti, eseist koji veoma rano promovira Heideggera. Figuru čoveka, partizana, revolucionara i hajdegerijanca Dušana Pirjevca pokušavamo osvetliti oslanjajući se na vlastita sećanja, na njegov intervju objavljen 1971. godine, na dnevničke beleške iz 1974–1976, kao i na neke polemičke eseje koje je pisao u odbranu avangardne poezije.

Ključne reči: Dušan Pirjevec, partizanski pokret, revolucija, Komunistička partija

*Jaz pa ne morem drugače, kakor da govorim iz revolucije in
partizanstva, ker mi je le v spominu na partizanstvo in iz
partizanstva razvidno to, kar govorim.*

(Pirjevčev dnevnički zapis, 1. decembar 1974.)

Kratku “Bilješku o Dušanu Pirjevcu” u izvrsnom izboru studija ovoga autora, priređivač i prevoditelj Mario Kopić završava rečenicom: “Životni put i osobna sudbina Dušana Pirjevca upleteni su na osobit način u spomenute povjesne događaje¹ i sami sobom svjedoče o njima.”² Tri su reči ključne za život, ali i za mišljenje i rad ovog značajnog intelektualca. To su partizanstvo, revolucija i Partija. Ko išta zna o Ahacu, svestan je da njegov doživljaj i opis ovih kategorija suštinski odudara od tipizirane predstave koju su njegove kolege prvoborci iz Drugog svetskog rata nosili u sebi i javno je ispoljavali. Iako sam se od godine 1969. pa do Pirjeveve prerane smrti (umro je 1977. sa svega 56 godina) – slobodno mogu reći – sa njim družila i često razgovarala ne samo o stručnim temama (bila sam njegov prvi doktorant i od njega u stručnom smislu doista mnogo naučila), nego i o

¹ Narodno-oslobodilački rat i društveno-politički razvitak posleratnog perioda (M. M.).

² Dušan PIRJEVEC, *Smrt i niština: odabrani spisi*, (prir. Mario Kopić), Zagreb 2009., 314.

10.

PISATI DANAS U FRANCUSKOJ O INTELEKTUALCIMA ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA: IZAZOVI HISTORIOGRAFIJE I FIKCIJE

Daniel Barić

UDK: 316.344.32(44)"1940/1944"
IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Francuska historiografija o Drugom svjetskom ratu, osobito ona koja je usredotočena na likove i grupacije intelektualaca aktivnih za vrijeme rata, u zadnje je vrijeme dobila novu dimenziju. Generacija izravnih svjedoka događaja, koji su kao intelektualci bili angažirani u otporu prema okupaciji i koji su poslije rata imali važnu ulogu u predaji pamćenja o tim vremenima, polako nestaje. Isto vrijedi i za pripadnike suprotstavljenog tabora. Nova generacija povjesničara stoga je prisiljena historiografski stvarati bez osobnog pamćenja na rat. Uloga intelektualaca iznova je analizirana, kako u Francuskoj tako i u Njemačkoj te historiografska perspektiva više nije samo nacionalna. Novi načini pisanja o povijesnim događajima ne izbjegavaju fikciju ili izraženu narativnu formu, suočavajući se s njezinom uvjetnom neophodnošću. Pregled djela iz najnovije intelektualne povijesti Drugoga svjetskog rata u Francuskoj pokazuje da je isprepletenost tih dvaju diskursa izazvala debate, u kojima se očituje što se danas u široj javnosti očekuje od povjesničara i književnika – da temeljito preispituju ulogu intelektualaca u situaciji najveće krize 20. stoljeća.

Ključne riječi: Francuska, historiografija, fikcija, okupacija, otpor

Presjek najnovijih tokova u pisanju o intelektualcima u Drugom svjetskom ratu u Francuskoj naizgled bi se mogao doimati kao napuštanje južnoslavenskoga prostora. Međutim, tim se putem može vratiti na ondašnju i sadašnju situaciju u regiji iz druge perspektive. Vrlo aktualna pitanja provlače se kao nit cijelom francuskom historiografskom i književnom produkcijom zadnjih godina. O granici između stvarnih događaja prošlosti i fikcije trajno se i sve više raspravlja, bilo da se piše o pokretu otpora ili o izvršiteljima okupacije, neovisno o žanrovskom tipu pisane produkcije.¹ Metodološka pitanja o neizbjježno

¹ Ističu se u tom pogledu dva tematska broja dvaju časopisa koja su sustavno preispitala značenje naizgled sve veće prisutnosti povijesti u romanu i narativnosti u pisanju povijesti: *Annales*, 65/2010., br. 2, tematski blok "Savoirs de la littérature" te *Le Débat*, br. 165, svibanj-kolovoz 2011., "L'histoire saisie par la fiction", u kojima povjesničari i romanopisci, ponekad u dijaloskoj formi (Antony Beevor i Jonathan Littell, *Le Débat*, 86.-100.) prikazuju svoje iskustvo.

11. ETNOLOGIJA I ETNOGRAFIJA U HRVATSKOJ 1939.–1947.: PREMA KRITIČKOM VREDNOVANJU DJELATNOSTI I DISKURSA

Pieter Plass

UDK: 39(497.5)"1939/47"
PRETHODNO PRIOPĆENJE

Sazetak: U članku se razmatra stanje i razvoj znanstvene etnološke i etnografske djelatnosti u Hrvatskoj od 1939. do 1947. godine. U zadanome razdoblju – u ozračju proturječnih društvenih i državnopravnih promjena od osnutka Banovine Hrvatske u Kraljevini Jugoslaviji 1939. godine, Travanjskog rata 1941. godine, okupacije i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) te ratnih sukoba na tlu Hrvatske (prvenstveno obilježenih srazom njezine ustaške i partizanske strane) te rekonstituiranjem Hrvatske kao republike u jugoslavenskoj federaciji pod komunističkom dominacijom 1945. godine – takvo se istraživanje sastoji od kontekstualnog iščitavanja diskontinuiteta (prekida, prijeloma i prijelaza) i kontinuiteta u profesionalnoj djelatnosti. Rad ne pretendira na empiričku iscrpnost. Temeljeći se na dosadašnjim istraživanjima vezanima za tu temu, člankom se nudi znanstveni komentar najvažnijih pokazatelja i obilježja bavljenja etnologijom i etnografijom u navedenom razdoblju, ističu važniji aspekti i problemi kontekstualne analize te ukazuje na moguće smjerove daljnog istraživanja. Glavni je autorov zaključak da etnologija i etnografija u Hrvatskoj, iako su na početku tog razdoblja imale realnu društvenu ulogu – postavši s osnutkom Banovine Hrvatske integralnim dijelom državne prosvjetne i kulturne politike – ni tada, a ni poslije, do kraja tog razdoblja, neovisno o svim krajnje zaostrenim promjenama i sukobima, nisu zadirale u politički osjetljive teme zbog "ideologije same struke", tj. zbog svoje znanstvene paradigme.

Ključne riječi: etnologija i etnografija, Hrvatska, 1941.–1945., znanost i ideologija

1. Banovina Hrvatska i etnologija kao prosvjetni i društveno-politički projekt

Ipovršan uvid u razvoj hrvatske etnologije i etnografije u cijelome navedenom razdoblju upućuje na zaključak da je od presudne važnosti stanje u kojem se struka našla od 1939. do 1941. godine, tj. za vrijeme Banovine Hrvatske. S obnovljenom hrvatskom državnošću u granicama Kraljevine Jugoslavije, hrvatska etnologija i etnografija dobivaju posebno

12.

ZIMMERMANNOVA KRITIKA REŽIMA ANTE PAVELIĆA – UZROCI I POSLJEDICE

Petar Macut

UDK: 1Zimmermann, S."1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Stjepan Zimmermann (1884.–1963.), najplodniji hrvatski filozof 20. stoljeća, imao je (ne)sreću preživjeti dva svjetska rata i tri diktature. Oduševljeno dočekavši uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, vrlo brzo se razočarao, spoznavši zločinačku narav Pavelićevog režima. Ne dopuštajući da ga se zastraši, nastavlja s predanim profesionalnim radom te objavljuje knjige u godišnjem ritmu. Objavio je ukupno 23 bibliografske jedinice u razdoblju 1941.–1945. godine, od čega pet knjiga. Središnje mjesto u tom opusu zauzima *Kriza kulture* (1943.), zbirka eseja objavljivanih u tadašnjim časopisima. U tím se esejima nalazi oštrica kritike režima Ante Pavelića, s obzirom na to da ustaški režim ne može ispuniti ni najopćenitije kriterije humanističko-kršćanske etike, a to je pozicija s koje Zimmermann promišlja suvremenih trenutak hrvatskog društva. S druge strane, ni ustaše na čelu s Pavelićem nisu ostale dužne Zimmermannu. Odlikovale su ga nekoliko dana prije nestanka NDH ordenom za zasluge, koje Zimmermann nije ni zaslužio, a ni primio. Kao primjer propagandne instrumentalizacije njegova djelovanja u to doba analizirano je Zimmermannovo predavanje objavljeno u *Spremnosti*, pod uredništvom Ive Bogdana. Bogdan je u tiskani tekstu predavanja ubacio odlomak o Anti Paveliću, koji Zimmermann nikada nije izgovorio. Ovaj je rad prilog slabo istraženom području intelektualnih kritika ustaškog režima od 1941. do 1945. godine. Njime se prvi put propituje djelovanje Stjepana Zimmermanna u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Ključne riječi: Stjepan Zimmermann, Ante Pavelić, filozofija u NDH, totalitarizam

Uvod

Stjepan Zimmermann spada među najveće hrvatske filozofe XX. stoljeća. Ne samo da je njegov opus, bez ikakve ografe, najobimniji uzmemli u obzir sva njegova tiskana djela kao i ona koja do danas leže u ostavštini, već je i kvalitativno reprezentativan. Iako do sada nije poduzet iznimno težak posao komparativne analize Zimmermannove neoskolastičke pozicije naspram, recimo, Maritainove i nekih ostalih vodećih neoskolastika Zimmermannovog vremena, jasno je da su hrvatski neoskolastički okviri odavno preuski

13. “NIKADA VIŠE JUGOSLAVIJA!”: JUGOSLAVENSTVO U VIZIJAMA HRVATSKIH NACIONALISTIČKIH INTELEKTUALACA

Stipe Kljajić

UDK: 327.39(497.1):323.15(=163.42)

PREGLEDNI ČLANAK

Sažetak: Autor u članku obrađuje poglede hrvatskih nacionalističkih intelektualaca – onih koji su podržavali stvaranje NDH i aktivno sudjelovali u njezinu kulturnom životu – prema jugoslavenskoj ideologiji i državi. Prvi dio članka posvećen je razvoju različitih tumačenja jugoslavenske ideje prije i poslije stvaranja prve jugoslavenske države, kako u intelektualnim krugovima južnoslavenskih naroda tako i u političkoj arenii nove države, između 1918. i 1941. godine. U drugom se dijelu tematizira razvoj hrvatskoga nacionalizma u krugovima inteligencije kao reakcija na integralno jugoslavensko, formirano u doba diktature kralja Aleksandra. Tridesetih godina intenzivno se razvija antijugoslavenski diskurs, koji dekonstruira jugoslavensku ideju tragom pravaške tradicije i suvremenih koncepcija hrvatskog nacionalizma (Filip Lukas). Nakon 1941. godine, s ustaškom radikalizacijom hrvatskoga nacionalizma – službene ideologije NDH – antijugoslavenstvo je igralo bitnu ulogu u legitimizaciji novostvorene političke konstellacije. Iako obnova Jugoslavije postaje neupitnom realnošću s vojno-političkim razvojem događaja nakon 1943. godine, spomenuti hrvatski nacionalistički intelektualci odbijaju prihvatići čak i federalistički redizajniranu Jugoslaviju, jer je za njih svaka Jugoslavija negacija Države, teleološki gledano apsolutno središnjega mjeseta nacionalističke ideologije.

Ključne riječi: jugoslavensko, Jugoslavija, hrvatski nacionalistički intelektualci, prva jugoslavenska država, Filip Lukas, hrvatski nacionalizam, NDH, federalistička Jugoslavija.

Uvod

U 19. stoljeću, ispisanom pobjedama “narodnosnoga” načela i širenjem liberalnih ideja u Europi, ilirskim je pokretom stasala hrvatska moderna inteligencija sa svojim ideo-loškim programima koje je razvijala pod utjecajem različitih poticaja. Na prvome su mjestu oni unutarnji iz vlastite misaone tradicije prošlih stoljeća kao što su ilirstvo, slovinstvo i hrvatstvo. Ti su ideologemi razvijani u djelima autora poput Bartola Kašića, Jurja

14.

INTELEKTUALKE NAKON REVOLUCIJE: OD PARTIJSKE DO ZATVORSKE ĆELIJE

Renata Jambrešić Kirin

UDK: 316.344.32-055.2(497.1)"1945/55"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Socijalistički društveni okvir ženama je na ljevici otvorio niz mogućnosti za uspješnu profesionalnu i političku karijeru. Međutim, sudar revolucionarnih i tradicijskih vrijednosti proizvodio je različite antagonizme i kompromise te "konfliktne komplementarnosti" (G. W. Creed) starog i novog sustava, posebice u privatnoj sferi gdje je zadržan patrijarhalni *spolni ugovor* (C. Pateman) o "prirodnoj" podjeli muških i ženskih uloga. U poratnim okolnostima snažne ideologizacije i konsolidacije jednopartijske vlasti, a posebice tijekom partijskih čistki izazvanih sukobom Tita i Staljina, brojni su komunisti intelektualci postali žrtve političkog centra jer su postavljali neugodna pitanja, između ostalog o vjerodostojnosti odbacivanja Staljina dokim je na djelu bio staljinistički model "preventivnog" kaznenog progona i "preodgoja" prisilnim radom. Posebice su stradale lijeve intelektualke koje su svoj ljudski i intelektualni integritet odbile podrediti načelima *partijnosti* s neupitnom subordinacijom višoj instanci, strogom (samo)procjenom klasne i ideološke podobnosti te moralnosti "ličnog života". Netrpeljivost prema tim ženama, "izdajicama Partije", manifestirala se simboličkim i fizičkim nasiljem te "ceremonijama sramoćenja" u radnim *logorima za preodgoj*. Neke od najspasobnijih revolucionarki i intelektualki nestale su iz političkog i javnog života da bi nakon više od pola stoljeća šutnje oživjele gorka sjećanja na val "crvenog terora" koji je obilježio antifeminizam, antiintelektualizam i "patrijarhalna osveta" pripadnika represivnog aparata i organa nove vlasti.

Ključne riječi: intelektualke u Hrvatskoj (1945.–1955.), antifeminizam, antiintelektualizam, represija

Treba kontrolirati postavljene norme. (...) Kontrolirati rad u čeliji, kontrolirati kako ide uzdizanje članova čelije. Pratiti njihovo stručno izgrađivanje. Članovi partije ne rade dovoljno, ne uče, te se mora najvažnije poslove dati nepartijcima, koji se čak uzimaju iz logora, kada se stručna lica ne mogu naći.¹

Patrijarhalna strukturiranost društva vidljiva je u osporavanju prava ženama čak u ekonomskim odnosima i nasuprot normativnim odredenjima, pri čemu se osvještavanje žena intelektualki denuncira kao građansko, a nerijetko se i manipulira nezadovoljstvo žena radnica njihovom ulogom u društvenoj podjeli rada, i to nezadovoljstvo usmjerava protiv intelektualki²

¹ HDA, KDAŽH, Direktiva partijskoj čeliji Glavnog odbora AFŽ, 21. 5. 1947., inv. br. 50, kut. 64.

² Blaženka DESPOT, *Izabrana djela Blaženke Despot*, (ur. Gordana Bosanac), Zagreb 2004., 185.

15.

PACIFISTIČKI I ANTIFAŠISTIČKI DISKURS U LISTU *ŽENA DANAS* (1936–1941)¹

Stanislava Barać

UDK: 172.4(051.055.2)"1936/41"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U radu se prati linija pacifističkog diskursa u časopisu *Žena danas* od njegovog osnivanja 1936. godine do početka Drugog svetskog rata, odnosno do uključenja Kraljevine Jugoslavije u ovaj ratni sukob. Cilj rada je da objasni kako je u *Ženi danas* došlo do hibridizacije pacifističkog i antifašističkog diskursa te da pokaže koji su novinski i književni žanrovi, kao i časopisne rubrike, bili uključeni u taj diskurs. Takođe, cilj je da se pacifistički diskurs osvetli, prvo, u svojoj međuzavisnosti sa diskursom feminizma, a zatim i u istorijskoj perspektivi feminističke ženske štampe socijaldemokratske i komunističke orijentacije i, drugo, da se definišu njegove karakteristike u odnosu na način konstruisanja figure neprijatelja. Posebna pažnja posvećuje se implicitnom prisustvu komunističke ideologije koja uokviruje eksplicitne diskurse pacifizma, antifašizma i feminizma, kao i upotrebi modernih vizuelnih i multimedijalnih formi u sklopu zastupljenih diskursa. Konačno, polazeći od definisanja mitologije (ideologije) u semiologiji Rolana Barta, rad pokušava da odgovori na pitanje kako se društvena uloga intelektualca očitava u samim formama pisanih i slikovnog govora.

Ključne reči: antifašizam, pacifizam, feminizam, komunizam, Kraljevina Jugoslavija, *Žena danas*, intelektualci, mitologija/ideologija, figura neprijatelja, diskurs

Da bi se razumeli pacifistički i antifašistički diskursi u jednom jugoslovenskom feminističkom listu iz 30-ih godina XX veka, nastalom u okviru aktivnosti Komunističke partije, potrebno je podsetiti na činjenicu da su feministički pokreti od kraja XVIII pa sve do kraja prve polovine XX veka gotovo po pravilu nastajali u okrilju širih društvenih tokova tj. pokreta za emancipaciju.² Zbog toga bi se moglo reći da je za ove pokrete uobičajena hibridnost diskursa, kao i to da se do hipi-pokreta 60-ih godina XX veka i drugog talasa feminizma autonomnost feminističkih ideja meri jednim, relativnijim, merilom, a posle ovog datuma strožijim kriterijumima.

¹ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu *Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca* (178024) koje finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² U okviru uspona građanske klase, u krilu socijalističkih ideja i u kontekstu nacionalnih (oslobodilačkih) pokreta.

16.

KSENIJA ATANASIJEVIĆ: FILOZOKINJA I RAT

Ljiljana Vuletić

UDK: 1Anastasijević, K.:172.4"193/194"

PREGLEDNI RAD

Sažetak: Malo je poznato da je filozofkinja Ksenija Atanasijević (1894–1981) jedna od najprominentnijih pacifistkinja u istoriji jugoslovenske države. U dramatičnom istorijskom kontekstu između dva svetska rata, dosledno i beskompromisno obrazlaže, zagovara i populariše pacifističke ideje, osuđuje nacističku ideologiju glorifikacije sile i rata u odnosima među državama i narodima kao i antisemitizam. U svojim shvatanjima i akcijama povezuje pacifizam i feminizam. Članica je međunarodnih pacifističko-feminističkih organizacija Mala ženska antanta i Internacionalna organizacija žena za mir. Na Konferenciji za mir i razoružanje (Beograd, 17–19. maj 1931), u uvodnom izlaganju, ukazuje na komplementarnost pacifističke i feminističke ideologije, koje, obe, polaze od temeljnog etičkog stava da se ličnost i život svakog ljudskog bića moraju poštovati. Već 1933. godine, u vreme kada je Hitler tek postao kancelar, objavljuje tekst u kojem oštro žigoše nacističko proganjanje Jevreja. Na početku rata, rizikujući da bude odvedena u koncentracioni logor, ne potpisuje Nedićev apel protiv komunista. Tokom Drugog svetskog rata, potpuno se povlači sa javne scene, prestaje da objavljuje i drži predavanja. Zbog toga što se u predratnom periodu iskazala kao pacifistkinja i antinacistkinja, organi Gestapoa je 1942. godine hapse i saslušavaju. Nakon Drugog svetskog rata, 1946. godine, nova vlast je, na osnovu lažnih optužbi, isto tako zatvara te joj 1947. godine sva dela stavila na *index librorum prohibitorum*.

Ključne reči: filozofija, doslednost, rat, pacifizam, feminizam.

Filozofija Ksenije Atanasijević¹ je naglašeno antropološki usmerena. Već na prvim stranicama svog glavnog dela *Filozofski fragmenti* ona se kritički određuje prema spekulativnoj filozofiji i klasičnoj metafizici, smatrajući da su arhaične, udaljene od života, da ne zadovoljavaju potrebe modernoga čoveka. “Mozganja o konstituciji sveta zabavna su i lukuzna; raščlanjavanja odnosa između ljudi jesu neophodna. Praktična mudrost je ono što

¹ Ksenija Atanasijević (1894–1981), jedna od najzanimljivijih i najprivlačnijih pojava u istoriji srpske filozofije, bila je u mnogo čemu avangardna ličnost. Prva je žena eminentna filozofkinja kod nas; prva žena koja je stekla akademsku titulu doktorke nauka na Beogradskom univerzitetu (1922); prva žena izabrana za univerzitetsku nastavnicu u zvanju docentkinje (1923). Na Filozofском fakultetu Beogradskog univerziteta predavala je klasičnu, srednjovekovnu i noviju filozofiju i estetiku. Iako prva i, u svoje vreme, jedina žena nastavnica Beogradskog univerziteta nije mogla da se održi i da napreduje u akademskoj zajednici. Univerzitetska karijera joj je nasilno prekinuta 1936. godine, a ona prinudena da napusti državnu službu.

17.

“VELIKE SU NAŠE DUŽNOSTI PREMA NARODU”:¹ INTELEKTUALKE U ŽENSKOJ LOZI HRVATSKOG USTAŠKOG POKRETA

Martina Bitunjac

UDK: 316.344.32-055.2:329.18(=163.42)"1941/45"

PREGLEDNI ČLANAK

Sažetak: Studentice, profesorice, književnice, liječnice – ukratko intelektualke, imale su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj poseban društveni status: bile su, kao i njihove kolege, priznate kao “snaga naroda” (tj. seljaštva i radnika), obnašale su visoke dužnosti u ustaškom aparatu, odgajale su “novi naraštaj” u organizaciji Ženske ustaške mladeži, odnosno mobilizirale hrvatske “arijske” žene u Žensku lozu hrvatskog ustaškog pokreta. Znanje koje su intelektualke stekle u školama i na sveučilištu trebale su – prema ustaškom, a dijelom i konzervativno-katoličkom shvaćanju – primijeniti u odgoju vlastite djece jer se majčinstvo smatralo najvišim zadatkom svake “poštene hrvatske” žene. S druge strane, žene su u ratnim godinama dakako preuzele brojne tradicionalno muške poslove onih koji su se nalazili na frontu. Međutim, ustaše, poput nacionalnog socijalista, smatrali su da intelektualka može raditi u svom zvanju samo “ako u sebi osjeti poziv”.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, žene, intelektualke, Ženska loza hrvatskog ustaškog pokreta

Uz “uskršnuće” Nezavisne Države Hrvatske slijedio je preodgoj i “čišćenje” intelektualnog miljea od političko i/ili rasističko nepoželjnih osoba, između ostalog zbog toga što se inteligenciji, profesorima, pravnicima, sudcima i političarima djelomice predbacivalo sustavno “trovanje” mladeži jugoslavenstvom i marksizmom te lojalna suradnja s Beogradom.² Iako se u fašističkom i nacionalnog socijalističkom režimu društvo u smislu ideologije “narodne zajednice” (*Volksgemeinschaftsideologie*) interpretiralo besklasno, a sve socijalne grupe, od seljaka do političko-društvene elite jednakovrijedno,³ hrvatskim intelektualcima ustaše su odredili posebnu ulogu u formaciji države. O tome piše u *Ustaškinji*, glavnom listu Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta:

¹ Ela MAROŠ, “Uloga hrvatske školovane žene u današnjici”, *Ustaškinja*, 3/1944., br. 8, 32.-37., ovdje 33.

² Stanko VITKOVIĆ, “Sveučilištarci-budući intelektualci”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 7, 7.

³ Wolfgang MERKEL, *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Wiesbaden 2010., 48., 56.

18. OBITELJSKA SJEĆANJA NA RATNE DANE VLADANA DESNICE¹

Ivana Cvijović Javorina

UDK: 929Desnica,V."1941/46"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Iskustvo Drugoga svjetskog rata većini suvremenika čvrsto se urezalo u pamćenje. Međutim, osim neizbjježnih slika bombardiranja i razaranja, u sjećanjima preživjelih važno mjesto zauzimaju i neki samo njima uočljivi i važni detalji, osobe i događaji. Ta smo sjećanja pokušali rekonstruirati metodom oralne historije, vodeći polustrukturirane intervjuje s članovima obitelji Desnica. Pritom se iskristaliziralo nekoliko tema: 1. život u Kuli tijekom ratnih godina; 2. interakcija između stanovnika Kule i seoske okolice te 3. utjecaj Kule na stvaralaštvo Vladana Desnice. U središtu rada nalaze se tri intervjuja s djecom Vladana Desnice (Olgom i Jelenom) te sa devedesetogodišnjim Stojanom Desnicom, najstarijem živućim članom obitelji. Iako su mnogi povjesničari još uvijek nepovjerljivi prema oralnoj historiji, ona nam neupitno omogućuje otkrivanje inače teško dostupnih obavijesti, kojima nema traga u pisanim izvorima, a koje mogu pojasniti neke događaje i pojave iz ratnog iskustva Vladana Desnice. Realizirani intervjuji na svoj način još jednom nedvojbeno potvrđuju da su Islam Grčki i okolica iznimno važni za razumijevanje stvaralaštva Vladana Desnice.

Ključne riječi: Vladan Desnica, Drugi svjetski rat, Kula Stojana Jankovića, Islam Grčki, obitelj Desnica, usmena povijest (*oral history*), povijest svakodnevice

Uvod

Uproučavanju književnog stvaralaštva Vladana Desnice nemoguće je zaobići utjecaj koji su na njega ostavili Zadar, Islam Grčki i drugi dijelovi Ravnih kotara. Pejzaž, životna sredina, ljudska iskustva samo su neki od motiva koje susrećemo u njegovim djelima. U nekrologu što ga je povodom književnikove smrti objavio Miroslav Šicel apostrofira se neosporni utjecaj toga prostora na njegovo stvaralaštvo:

¹ Rad se temelji na intervjuima s članovima obitelji Desnica, nastalima u sklopu projekta "Kultura svakodnevice u Kuli Stojana Jankovića u Ravnim kotarima: između sjećanja i očekivanja" Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, nositelja prof. dr. sc. Drage Roksandića s Odsjeka za povijest i Tihane Rubić, asistentice na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

19.

SRPSKI INTELEKTUALCI U OKUPACIJI: OD ĆUTNJE DO REZIGNACIJE

Bojan Đorđević

UDK: 316.344.32(=163.41)"1941/44"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Okupacija je poseban fenomen i specifična posledica rata. U Srbiji ona se od 1941. do 1944. godine zbivala u uslovima neprekinute borbe protiv zavojevača, ali i uz surovi građanski rat. Sve to uticalo je na svakodnevni život, ali i bitno određivalo ponašanje i stav intelektualaca koji nisu uspeli ili nisu želeli da izbegnu iz zemlje. Pri tome, prostora za autonomno delovanje nije bilo jer je u delu Srbije pod nemačkom upravom i ingerencijama "Vlade nacionalnog spasa" kulturna politika bila krajnje ideologizovana. Počivala je na tri postulata: *nacionalizmu* (koji se predstavljao kao težnja za povratkom imaginarnom "izvornom vrelu" srpske duhovnosti), *antijugoslovenstvu* (pri čemu se u zajedničkoj državi i ideji jugoslovenstva video koren svega zala) i *antimodernizmu* (pre svega u književnosti). Nedićev režim nastojao je da pridobiće za saradnju što više intelektualaca, pre svega književnika i univerzitetskih profesora. Zanimljivo je, pri tome, da se saradnja tražila od onih koji su prije označavani kao "nepouzdani", zadojeni "maglovitim idealima zapadnoevropske kulture", a kao takvi zapravo sumnjivi. Stoga su srpski intelektualci morali najpre da prođu kroz neku vrstu pokajanja i pročišćenja. Ipak, malo se intelektualaca otvoreno stavilo u službu Nedićevog režima i okupatora, a to su bili uglavnom oni koji su i pre rata pripadali desničarskim organizacijama. Većina drugih intelektualaca zauzimala je ambivalentan stav. Trudili su se da svoje prisustvo u javnosti svedu na najmanju moguću meru, ali su istupali u okviru svoje struke (javna stručna predavanja, saradnja na posebnim emisijama Radio Beograda, objavljivanje knjiga). Trudili su da se ne uklope u kolektivni identitet, već su insistirali na sopstvenoj individualnosti, nastojeći da tako nađu odgovor na svakodnevno zlo koje ih je okruživalo. Oni koji su mogli – a takvih je bilo dosta – povukli su se potpuno iz javnog života i utonuli u čutnju, koja je, međutim, mogla biti s jedne strane izraz najdublje rezignacije i očaja (kao u slučaju Branka Lazarevića), a s druge beg u kreativnost koja je dovodila do utehe (paradigma ovoga je Ivo Andrić). Tako se, zapravo, odgovor intelektualaca na rat i okupaciju kretao svim mogućim linijama – saradnje, otpora, mirenja ili čutnje.

Ključne reči: okupacija, rat, intelektualci, etika, kolaboracija, otpor, čutnja

1.

 pecifičan oblik – ili posledica – rata jeste okupacija kao poseban fenomen. Na prostoru Jugoslavije, za vreme Drugog svetskog rata, okupacija je bila utoliko složenija što se odvijala u uslovima nikad prekinute borbe protiv zavojevača, ali i u uslovima surovog

20. BEOGRADSKI UNIVERZITETSKI PROFESORI I DRUGI SVETSKI RAT¹

Dragomir Bondžić

UDK: 378.4(497.11 Beograd)"1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U radu se predstavljaju najkarakterističniji stavovi istaknutih beogradskih univerzitetskih profesora prema Drugom svetskom ratu, okupaciji, Nemačkoj, fašizmu, antifašizmu i sukobljenim vojskama i ideologijama u Srbiji. Nekoliko profesora je tokom rata aktivno učestvovalo u srpskom aparatu vlasti pod okupacijom i otvoreno podržalo politiku fašističke Nemačke. S druge strane, neki profesori su podržavali jugoslovensku kraljevsku vladu u Londonu, a neki su prišli partizanskom Narodnooslobodilačkom pokretu, protiveći se okupaciji zemlje i boreći se protiv Nemaca i njihovih saradnika. Mnogi profesori su pružali pasivnu podršku i prikriveno sarađivali sa nekom od sukobljenih strana u ratu. Međutim, najveći deo univerzitetskih nastavnika se držao po strani od svakog političkog i javnog angažmana i opredeljivanja i bio je posvećen teškoj svakodnevničkoj preživljavanju. Bez obzira na ideološko i političko opredeljenje i stavove, veliki broj nastavnika Beogradskog univerziteta je tokom rata i okupacije bio izložen strogoj kontroli, progonu i hapšenjima, dok su svi bili suočeni i sa teškim ratnim vremenima i problemima, nemaštinom, bombardovanjima i brojnim opasnostima za sopstveni život i porodicu.

Ključne reči: Drugi svetski rat, Beogradski univerzitet, profesori, okupacija, saradnja, otpor, hapšenja

Uoči Drugog svetskog rata, 1938/1939. godine, na Beogradskom univerzitetu je bilo ukupno 458 nastavnika i pomoćnog nastavnog osoblja: 93 redovna, 68 vanrednih i 68 kontraktualnih profesora, 81 docent i predavač, 140 asistenata i 8 lektora.² U pitanju su bili raznovrsni predstavnici intelektualne elite, saradnici različitih fakulteta i stručnjaci raznih struka i specijalnosti – od filozofije, filologije, prava, teologije, preko raznih grana prirodnih nauka, do raznih oblasti tehnike,³ kao i različitih godina starosti i nivoa stručnosti – od asistenata pripravnika, početnika u svojim strukama, do istaknutih redovnih profesora, priznatih naučnika i članova Srpske kraljevske akademije. I na kraju, u pitanju su bile osobe različitog socijalnog porekla, koje su imale različita ideološko-politička opredeljenja i stavove i na

¹ Rad je deo projekta *Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (br. 47030) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² *Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ od 1947/1948. do 1949/1950. godine*, Beograd 1951., 55.

³ Podaci obuhvataju pored osoblja sedam beogradskih fakulteta (Filozofskog, Pravnog, Tehničkog, Medicinskog, Bogoslovskog, Poljoprivredno-šumarskog i Veterinarskog) i osoblje Pravnog fakulteta u Subotici i Filozofskog fakulteta u Skoplju koji su tada bili u sastavu Beogradskog univerziteta.

21. DRUŠTVENI ŽIVOT RUSKIH EMIGRANATA U OKUPIRANOJ SRBIJI

Aleksej Timofejev

UDK: 314.743(497.11=161.1)"1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Početkom 1941. na području Kraljevine Jugoslavije je živelo oko 30 hiljada ruskih emigranata, koji su stekli značajan nivo prava i sloboda. U pretežno agrarnoj zemlji dobro školovani i obučeni ruski emigranti su neretko uspeli da zauzmu ugledne društvene položaje. Odnos ruskih izbeglica prema Nemačkoj bio je dosta ambivalentan. Standardni postupak Nemaca posle okupacije evropskih zemalja u Drugom svetskom ratu je uključivao uređivanje života lokalne zajednice, pa tako i ruskih emigranata, uz stvaranje njihove jedinstvene organizacije koja bi stajala na potpunom raspolaganju i bila odgovorna pred organima reda i bezbednosti Trećeg rajha. Ovo nasilno restrukturiranje je uključivalo zatvaranje i ukidanje svih organizacija i štampe, nakon čega su se selektivno i reducirano izdavale dozvole za njihovo obnavljanje. Društveni život ruskih emigranata za vreme okupacije dosta je teško rekonstruisati na osnovu relativno slabo očuvanih izvora. Ipak, u radu je urađena rekonstrukcija različitih grana društvenog života – štampe, radio emisija, javnih okupljanja, pozorišnih i estradnih nastupa, delatnost ruskih muzeja i umetničkih izložbi, biblioteka. Od jeseni 1944. do maja 1945. bile su uništene sve ruske kulturne i prosvetne institucije koje su delovale za vreme okupacije, a Jugoslaviju je napustila većina dotad aktivnih članova ruske emigracije.

Ključne reči: Drugi svetski rat u Jugoslaviji, društvo u ratu, Ruska manjina u Evropi, kolaboracija, državna represija

Početkom 1941. na području Kraljevine Jugoslavije je živelo oko 30 hiljada ruskih emigranata, koji su zahvaljujući svestranoj podršci srpske vladajuće elite stekli u Jugoslaviji značajan nivo prava i sloboda.¹ U pretežno agrarnoj zemlji koju je teško pogodio razaran rat, relativno dobro školovani i obučeni ruski emigranti su uspeli da zauzmu određene društvene položaje. Odnos ruskih izbeglica prema Nemačkoj bio je dosta ambivalentan. Standardni postupak Nemaca posle okupacije evropskih zemalja u Drugom svetskom ratu je uključivao uređivanje života lokalne zajednice, pa tako i ruskih emigranata, uz stvaranje njihove jedinstvene organizacije koja bi stajala na potpunom raspolaganju i bila odgovorna pred organima reda i bezbednosti Trećeg rajha. Ovo nasilno restrukturiranje je uključivalo

¹ Detaljnije o na prvi pogled imaginarnom ali u stvari izuzetno realnom i opipljivom pojmu "Zagranična Rusija" u Jugoslaviji: Miroslav JOVANOVIĆ, *Ruska emigracija na Balkanu. 1920–1940*, Beograd 2006.; Aleksej TIMOFJEV, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji. Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 2011.

22.

“UNUTRAŠNJI AUTSAJDER”: MILAN ĆURČIN, NOVA EVROPA I DRUGI SVETSKI RAT 1939–1941.

Veljko Stanić

UDK: 050Nova Evropa"1939/41"
IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Svojim dvodecenijskim izlaženjem, *Nova Evropa* je izrasla u jedno od snažnih intelektualnih glasila u jugoslovenskom društvu. Osnovana u Zagrebu 1920. godine, pod uredništvom i duhovnim vođstvom srpskog modernističkog pesnika i angažovanog intelektualca Milana Ćurčina, ona će svoj kraj dočekati u vihoru 1941. godine. Izraz saradnje srpskih i hrvatskih intelektualaca liberalnog i jugoslovenskog usmerenja, ona je obuhvatila široki krug pitanja, ostavljajući dragocen materijal za intelektualnu istoriju prošlog veka. Tema Rata na stranicama *Nove Evrope* važila je kao temeljno civilizacijsko pitanje. Osmišljen tokom Prvog svetskog rata po uzoru na Sitton-Votsonovu *The New Europe*, Ćurčinov intelektualni poduhvat je iznedrio svest o evropskom ratu i miru, značenjima rata i značenjima Evrope. Istinski izraz “veka intelektualaca”, *Nova Evropa* je gradila figuru angažovanog intelektualca, kako na primeru unutrašnjih, jugoslovenskih pitanja, tako i prateći sve relevantne međunarodne probleme. Nadolazeći Drugi svetski rat je čitan kao svojevrsna intelektualna istorija Evrope, krize njenih demokratija i liberalne misli, ideoloških previranja i pretnji neslućenog ratnog razaranja. U poslednjim dvema godinama izlaženja časopisa, ove analize se stapaju u hroniku rata, potvrđujući svoja izvorna liberalna i antifašistička uverenja. Iako nije mogla da se suprotstavi prispeću rata u Jugoslaviju i da predupredi vlastiti kraj, *Nova Evropa* je svojim intelektualnim angažmanom značajno doprinela njegovom razumevanju.

Ključne reči: Milan Ćurčin, *Nova Evropa*, Jugoslavija, Drugi svetski rat, intelektualci, liberalizam, socijalizam

Evropljani se ogledao oko sebe. Bio je sam. Onda se automatski – iz te istorijske perspektive ljudskih napora, koji ispunjavaju prošlost, sadašnjost, i budućnost čovječanstva – spojio putem malog mehaničkog sandučeta s sazvežđem zračnih talasa. Prošetavši trima stazama uzduž one limene kutije, hvatao je sve što je magično oko moglo da uhvati, i osjetio je opet da je tu rat, i da se ljudi optužuju sa raznih i oprečnih strana. Ostao je sluteći: Pariz je najavljivao Paul Valéry-a. Slušao je. Promukli glas starog akademika dopirao je do njega. Valeri je postavljao, utančanošću svojih misli, problem odnosa čovjeka prema slobodi.¹

¹ Богдан Радица, “Најезда Скита – Монолог Европљанина”, *Нова Еврона*, 33/1940., бр. 1, 16.

23.

O IDEOLOGIJI I KNJIŽEVNOSTI U ESEJIMA MILIVOJA MAGDIĆA U *SPREMNSTI*

Ivica Matičević

UDK: 821.163.42 Magdić, M "1942/45" (049.3)

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U kontroliranom prostoru javne riječi za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske javljali su se autori i njihovi tekstovi u kojima su tematske i značenjske *pukotine* vodile do kritičkih opaski o odnosu ideologije, vlasti i kulture. Da u povijesnom, pa onda i u književnoprivjesnom motrenju nema plošnih, crno-bijelih slika, preduvjerenja i dovršenih zaključaka, pokazuje i istraživanje književnokritičkog diskursa tijekom četiriju ratnih godina. Nikada hrvatska književna kritika nije bila – a pouzdani su vodič tomu njezini istaknuti predstavnici od Vraza naovamo – jedino i isključivo osvrтанje na književno djelo, već i na društveni kontekst ili barem na neki njegov važan dio. Upućen i savjestan (možebitno i hrabar) kritičar-intelektualac nije zatvoren u kulu bjelokosnu, on ne poznaje poetsko *savršenstvo izolacije*, upravo zagledan u život oko sebe on pokušava svoja razmatranja i analize interesno-predmetne *jezgre* i životne (ideološke, političke) *ljuske* uklopiti i u konkretnе poglede na literaturu. Književna kritika u NDH pokazuje u tom smislu svoje prepoznatljivo kritičko lice koje znatno odstupa od predvidljive i očekivane maske režimske podobnosti i puke glorifikacije vladajuće vlasti. Raspravlјajući o književnim i umjetničkim pitanjima (ili se upravo skrivajući iza njih!), književni kritičari-intelektualci znali su uputiti i kritičke strelice samim čuvarima hrvatstva, kako si je već tepala ustaška vlast. Jedan od njih, po mnogočemu specifičan, bio je i Milivoj Magdić, bivši komunist, ali i nezadovoljnik aktualnim režimom u NDH, u čijim će se odabranim esejima objavljenima u tjedniku *Spremnost* (1942.–1945.) pokušati odrediti granice kritičkog prostora slobode, tj. one tematsko-semantičke i smisaone pukotine koje su vidljivo zasijecale u prividno stabilan, čvrst i monolitan način razmišljanja o odnosu i položaju književnosti/kulture i vlasti.

Ključne riječi: Milivoj Magdić, tjednik *Spremnost*, hrvatska književna kritika, ideologija, književnost u NDH, Vladimir Nazor, Milan Šufflay

Književna povijest, poznato je, ne trpi crno-bijele slike, osiromašene vizure koje su jednom zauvijek zaključane i zamraćene, spremljene u ropotarnicu utvrđenih istina. Ono što se u jednom kontekstu čini kao dovršeni spoznajni kôd, a onda i kao repeticija općih mesta i okamenjenih formula, napose kad takva slika nastaje pod utjecajem ideoloških i političkih pritisaka, novim se istraživanjima u izmijenjenim društvenim uvjetima može